

نقش اشتراک لفظی در تشابه آیات قرآن کریم

(مطالعه موردی آیات ۳۷ هود، ۴۸ طور، ۱۴ قمر)

زهرا کریمی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۴/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۸/۲۵

چکیده

قرآن کریم به عنوان یکی از مهمترین منبع شناخت احکام و علوم اسلامی؛ از دیرباز یکی از اهداف دانشمندان تفسیر و علوم قرآن، جهت تبیین و بررسی این علوم در تفسیر بوده است. یکی از مسائل مهم در قرآن که غفلت از آن موجب انحراف در تفسیر می شود، توجه به محکم و متشابهات در آیات است. به طور قطع قرآن کتاب هدایت‌گر مردم در هر عصر و دوره‌ای است، اما برخی آیات در آن وجود دارند که مردم در فهم آن دچار اشتباه می شوند و حتی موجب فتنه و سوء استفاده در قرآن شده است. از طرفی دیگر مشترک لفظی را می توان یکی از دلایل تشابه آیات دانست. در اشتراک لفظی، یک لفظ بر چند معنا دلالت می کند و تشخیص صحیح معنای واژه دارای اشتراک لفظی موجب تفسیر صحیح از آیه و رفع ابهام از آن می گردد. مقاله حاضر به منظور بررسی نظر مفسران پیرامون آیات متشابه شامل آیه ۳۷ سوره

۱ - زهرا کریمی، طلبه سطح ۳ مجتمع آموزش علوم اسلامی کوثر، رشته تفسیر

هود، ۴۸ سوره طور و ۱۴ سوره قمر از قرآن کریم نوشته شده است. اختلاف در فهم آیات متشابه قرآن، موجب تفاوت تفسیری آیه می‌گردد. این مطالعه سعی دارد تا با بررسی آیات متشابه معین شده، به تفاوت معنایی موثر در تفسیر این آیات پی ببرد. محقق بر آن است که با تکیه بر چهار تفسیر از تفاسیر شیعی و سنی و بررسی نظر مفسران با روشی توصیفی - تحلیلی و مراجعه به منابع کتابخانه‌ای، معنای آیات متشابه را به صحیح‌ترین شکل ارائه دهد. از آنجایی که برای فهم مفاهیم مافوق ماده با معانی بلند، قالب الفاظ گنجایش کافی را ندارند؛ این امر در قرآن کریم موجب به وجود آمدن آیات متشابه شده است. پس ضرورت دارد که پژوهش‌های عمیق و در ابعاد گوناگون در این زمینه صورت پذیرد؛ لذا برای درک بهتر معنای آیات متشابه نیاز به انجام تحقیق مجزا می‌باشد. نتایج حاصل از بررسی‌های انجام شده این نکته را نمایان می‌کند که نظر غالب مفسران معین شده، واژه «عین» در آیات مورد بحث به معنای «تحت نظر و مراقبت قرار دادن» به کار رفته است؛ و اغلب ایشان تحت نظر خداوند و برخی تحت نظر ملائکه تفسیر نموده‌اند.

کلید واژه‌ها: محکم، متشابه، اشتراک لفظی، قرآن کریم.

مقدمه

قرآن به عنوان منبع جاودانه‌ی حیات، دارای دو دسته آیات است. دسته‌ای از آیات، محکم و مرجع و دسته‌ی دیگر آیات متشابه هستند. نظر مفسران پیرامون منظور قرآن از آیات محکم و آیات متشابه گوناگون است؛ از جمله اینکه آیات محکم آیاتی هستند که معنای روشن و واضحی از آن‌ها فهمیده می‌شود اما آیات متشابه آیاتی هستند که معنای مختلفی از آن‌ها قابل برداشت است. از این بین، معنای درست معنایی است که با آیات محکم هماهنگ است و غرض اصلی از آن‌ها با رجوع به آیات محکم مشخص می‌گردد. یکی از علل متشابه شدن آیات، اشتراک لفظی است. در اشتراک لفظی، یک لفظ بر چند معنا دلالت می‌کند. تعیین معنای مورد نظر شارع از لفظ مشترک بسیار اهمیت دارد، زیرا موجب فهم صحیح آیه متشابه می‌گردد. با بررسی‌های انجام شده، کتاب و یا مقاله‌ایی که به طور مستقیم این موضوع را بررسی کرده باشد یافت نگردید. اما مقالات متعددی در زمینه آیات محکم و متشابه و یا مشترک لفظی کار شدند از جمله:

مقاله «نگرشی به تقسیم آیات قرآنی به محکم و متشابه و تبیین تأویل متشابه»، نویسنده علیرضا اقبالی سبحانی، مجله فلسفه دین (۱۳۹۵)، نگارنده در این مقاله به توضیح دو موضوع تقسیم آیات به محکم و متشابه و تأویل متشابه پرداخته؛ سپس به برخی نظریه‌ها در تفسیر «متشابه» اشاره نموده است. در نهایت موارد استعمال تأویل در قرآن را بیان می‌کند. بنابراین در این مقاله به موضوع اشتراک لفظی به عنوان یکی از عوامل موثر در تشابه آیات هیچ اشاره‌ای نشده است.

مقاله «پدیده اشتراک لفظی و چند معنایی در زبان عربی»، نویسنده محمود شهبازی، مجله ادب عربی (۱۳۹۴)، در این مقاله به تفاوت اشتراک لفظی و

چندمعنایی پرداخته شده و در نهایت مفهوم کلی مشترک لفظی را به دو مفهوم تشابه یا هم‌آوایی و هم‌نویسی و چند معنایی تقسیم می‌کند. از این رو این مقاله هیچ پژوهشی پیرامون آیات محکم و متشابه و نقش اشتراک لفظی در تشابه آیات ندارد. مقاله «پژوهشی درباره آیات متشابه لفظی قرآن کریم»، بی‌بی‌زینب حسینی، مجله مطالعات اسلامی علوم قرآن و حدیث (۱۳۸۷)، این مقاله به بررسی وجوه اختلاف در آیات متشابه لفظی پرداخته است، سپس راهکارهای قرآن پژوهان در توجیه این تفاوت‌ها را بیان کرده است. بنابراین آیات کاملاً مشابه را بررسی نموده است. مقاله «بررسی اشتراک لفظی و معنوی در أسماء و صفات الهی در آیات و روایات» ناهید احدیان، مجله آموزش معارف اسلامی (۱۳۹۰)، مولف در این مقاله ضمن بیان نظریات ارائه شده در باب معناشناسی أسماء و صفات الهی، دلایل اثبات اشتراک معنوی را اقامه می‌کند و پژوهشی در موضوع آیات متشابه ندارد. مقاله «نقش اشتراک لفظی در پیدایش اختلاف برداشت مجتهدان از آیات قرآنی»، نوشته حسین چراغی‌وش و سایر نویسندگان، که در فصلنامه علمی پژوهشی کتاب قیم به چاپ رسیده است. این مقاله به بررسی تأثیر الفاظ دارای اشتراک لفظی که در منابع فقهی آمده در اختلاف نظر فقیهان در احکام شرعی پرداخته است. در حالی که این مقاله به بررسی اشتراک لفظی و آیات محکم و متشابه پرداخته است.

۲- مفهوم‌شناسی

حکم در لغت به معنای منع و بازداشتن برای اصلاح است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۴۸) و مُحْكَم یعنی استوار، پابرجا. (مهیار، بی‌تا: ۷۹۱) در واقع حکم همان حکمت است و مرجع آن به عدل و علم و حلم می‌باشد. (فراهیدی، ۱۴۱۰: ج ۳، ۶۷)

همچنین در قاموس قرآن حکم به معنای منع از فساد و منع برای اصلاح و قضاوت بیان گردیده است و احکام به معنی ائقان و استوار کردن می‌باشد و حکیم کسی است که مانع از فساد باشد. (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۲، ۱۶۱) بنابراین به نظر می‌رسد حکم در لغت به معنای استوار و پابرجا می‌باشد.

آیات محکم در اصطلاح، آیاتی هستند که از نظر لفظ و معنی شبهه‌ای در آنها ظاهر نیست. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۴۸) همچنین از نظر قرشی محکمت به آیاتی گفته می‌شود که در آنها تشابه نیست، بلکه یک صورت دارند و معنای آنها روشن و واضح است. (قرشی، ۱۳۷۱: ۲/۱۶۵) در نتیجه محکمت از مقابله با متشابهات به دست می‌آید.

متشابه در لغت، اسم فاعل و مشتق از مصدر «تشابه» است. «شبه» در اصل بر چیزی دلالت می‌کند که از نظر شکل، رنگ یا اوصاف، شبیه چیز دیگر باشد. (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۳/۲۳۴) بر این اساس تشبیه به معنی تمثیل و مشتبهات، کارهای مشکل و متشابهات، چیزهای شبیه یکدیگر است (جوهری، ۱۳۷۶: ۱/۲۲۳۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۳/۵۰۴) و شبهه آنست که دو چیز در اثر مماثلت، از همدیگر تشخیص داده نشوند. (قرشی، ۱۳۷۱: ۲/۴)

با توجه به معانی که لغت شناسان برای این واژه آورده‌اند می‌توان گفت در این واژه دو معنا موجود است: یکی شبیه بودن معنا به چیز دیگر و دیگری دشواری تشخیص به دلیل مشابهت.

اما در اصطلاح، متشابه چیزی است که مفاد آن مشتبه بوده و روشن نباشد و این قول اکثر علمای تفسیر است؛ (رشید رضا، ۱۳۶۷: ج ۳، ۱۹۳) لذا در آیات متشابه بحث و بررسی صورت می‌گیرد تا مفاد و معنای آن روشن گردد.

در اشتراک لفظی، یک لفظ بر چند معنا دلالت می‌کند. یعنی ساختار، نگارش و تلفظ واژه همانند، ولی معنا گوناگون و ناهماهنگ است.

از نظر اهل زبان، لفظی که به طور یکسان بر دو معنای مختلف یا بیشتر دلالت کند، مشترک لفظی نام دارد. (رازی، ۱۴۲۵: ج ۱، ۱۴۳) از این رو مشترک لفظی واژه مفردی است که با همان حروف و حرکات و در یک محیط و نیز در یک زمان، بر دو یا بیش از دو معنا دلالت می‌کند. در صورتی که میان این معانی رابطه بلاغی یا معنوی وجود نداشته باشد. (المنجد، ۱۹۹۹: ۳۷)

و همچنین عبدالتواب در تعریف مشترک لفظی می‌گوید: «لفظ مشترک، لفظی است که در نظر اهل زبان بر دو معنای مختلف یا بیشتر، به طور یکسان و برابر دلالت کند.» (عبدالتواب، ۱۳۶۷: ۳۶۶) مانند واژه «عین» که در معنی چشم در آیه «وَقَالَتِ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ قُرَّتْ عَيْنٌ...» (قصص: ۹) و به معنای چشمه در آیه «تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ...» (کهف: ۸۶) می‌باشد.

عوامل اشتراک لفظی در زبان عربی متعدد می‌باشد؛ از جمله می‌توان به وضع اولیه زبانی، وام‌گیری از زبان‌ها و تداخل لهجه‌ها، تطور صوتی و مجاز اشاره کرد. (شهبازی، ۱۳۹۱: ۴-۶) فارغ از عامل اشتراک لفظی، اصل در واژه‌های مشترک، این است که در یک واژه و با مدلول‌های جداگانه باشد. مدلول‌هایی که میان آن‌ها رابطه مشابهت یا مجازی وجود نداشته است و این امر در نهایت به حذف تعداد زیادی از واژه‌های مشترک می‌انجامد. (المنجد، ۱۹۹۹: ۴۱)

بنابراین اشتراک لفظی زمانی روی می‌دهد که بین معانی واژه، رابطه‌ای وجود نداشته باشد.

اشتراک لفظی به دو قسم اشتراک و چندمعنایی در واژه مفرد و اشتراک در غیر مفرد قابل تقسیم است. اشتراک در واژه مفرد نیز اقسامی دارد: ۱- اشتراک در اسم؛ مانند کلمه «قروء» که در آیه ۲۲۸ سوره بقره به کار رفته است. در فرهنگ لغت عرب، این کلمه دو معنای متناقض حیض و طهر را شامل می‌شود. ۲- اشتراک در فعل؛ اینکه منظور از «لمس نساء» در آیه ۴۳ سوره نساء، به معنای لمس کردن، مقاربت و آمیزش معلوم نیست. ۳- اشتراک در حروف؛ برخی حروف دارای دو یا چند معنا هستند. مانند حرف «إلی» در آیه ۶ شوره مائده؛ که مشخص نیست إلی به معنای مع است و یا به معنای انتهای غایت. (ر.ک: چراغی‌وش، ۱۳۹۲)

بنابراین اشتراک لفظی در تکواژ به ویژه در واژه مفرد، گروه و جمله قابل بررسی است. با کمک علامات حقیقت و مجاز، سیاق و ... ابهام برطرف شده و امکان استنباط صحیح احکام فراهم می‌آید.

تشابه در آیات قرآن کریم

تشابه اصلی و تشابه عرضی دو گونه‌ی تشابه در آیات قرآن کریم می‌باشند. تشابه اصلی آن است که به جهت کوتاهی لفظ و بلندای معنا به وجود آمده است. در تشابه اصلی کوتاهی لفظ باعث نارسایی در افاده معنای ژرف آیه و در نتیجه شبیه‌انگیزی در آن می‌گردد. تعداد آیاتی که دارای تشابه اصلی هستند نسبت به مجموع آیات قرآن بسیار اندک است و با مراجعه به آیات محکم قرآن کریم و احادیث ائمه علیهم‌السلام قابل رفع است. اما تشابه عرضی در آن دسته از آیات به وجود آمد که در آغاز اسلام متشابه نبودند و مسلمانان با خلوص نیت و سلامت طبع با آنها برخورد می‌کردند. بدین لحاظ عموماً معنای آن را به خوبی درک نموده و شبیه‌های

ایجاد نمی‌کرد. اما پس از به وجود آمدن مباحث جدلی و مسایل کلامی، بر چهره بسیاری از آیات، هاله‌ای از غبار ابهام نمودار گشت. (معرفت، ۱۳۷۸: ۲۷۸)

بنابراین منع از انتشار حدیث و گسترش احادیث ساختگی در قرن اول بعد از هجرت، پیدایش مذاهب و فرق و مباحث کلامی مختلف و غیره موجب متشابه شدن برخی از آیات قرآن شد. در حالی که این آیات در عصر نزول قرآن جز آیات محکم بوده و برای احدی از صحابه سوالی از مفهوم آن پیش نمی‌آمد. بیشترین آیات متشابه امروز از این قبیل می‌باشند.

معانی واژه «عین» در قرآن

زبان عربی جزء معدود زبان‌هایی است که از نظر تعداد واژه‌های چند معنا پربار و غنی می‌باشد. یکی از این واژه‌ها، واژه «عین» است. این واژه دارای لفظ واحد می‌باشد ولی بر معانی متعددی از جمله چشم، چشمه، کنتیه از حفظ و مراقبت وضع شده است.

در این جا به برخی آیات از معانی یاد شده اشاره می‌گردد:

۱- چشم

عین در برخی آیات به معنای چشم همان عضوی مربوط به بینایی آمده است؛ مانند آیات: «أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ؛ آیا برای او دو چشم قرار ندادیم» (بلد: ۸) «وَأَبْيَضْتُ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ؛ چشمان او از اندوه سفید شد» (یوسف: ۸۴)

علامه در بیان تفسیر آیه ۸ سوره بلد فرمودند: آیا بدن او را مجهز به دو دستگاه عکاسی که همه دیدنی‌ها را ببیند نکردیم؟ تا بدین و سیله آن علم به دیدنی‌ها با آن وسعت که دارد برایش حاصل شود. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۲۰، ۲۹۲)

۲- چشمه

در برخی دیگر از آیات «عین» به معنای چشمه آمده است. حتی نوع چشمه‌ها نیز ممکن است با هم متفاوت باشند.

در برخی به معنای چشمه آب است. مانند آیات: «وَإِذِ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَّشْرَبَهُمْ؛ و (به یاد آورید) زمانی را که موسی برای قوم خویش، آب طلبید، به او دستور دادیم: «عصای خود را بر آن سنگ مخصوص بزن!» ناگاه دوازده چشمه آب از آن جوشید آن گونه که هر یک (از طوایف دوازده‌گانه بنی اسرائیل)، چشمه مخصوص خود را می‌شناختند» (بقره: ۶۰) و «وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ إِذِ اسْتَسْقَاهُ قَوْمُهُ أَنْ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا؛ به او وحی فرستادیم که: «عصای خود را بر سنگ بزن!» ناگهان دوازده چشمه از آن بیرون جست». (اعراف: ۱۶۰)

ابن عاشور در تفسیر آیه ۶۰ سوره بقره و ۱۶۰ سوره اعراف بیان می‌دارد که خدا امر کرد با عصایش به صخره بزند، پس از ضربه از آن آب جاری شد. اما در تورات به تعداد دوازده چشمه اشاره نشده است. (ابن عاشور، بی‌تا: ج ۱، ۵۰۱)

در آیه «أَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ؛ چشمه مس (مذاب) را برای او روان ساختیم» (سبأ: ۱۲) عین به معنای چشمه فلز مذاب آمده است. قطر در این آیه به معنای مس مذاب

می‌باشد. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ج ۳، ۵۷۲)، گرچه برخی آن را به معنای روی مذاب معنا کرده‌اند (قمی؛ ۱۳۶۷: ج ۲، ۱۷۴)

همچنین واژه «عین» در بعضی آیات نیز به معنای چشمه‌های بهشتی و یا چشمه جوشان جهنم بیان گردیده است.

۳- کنایه از حفظ و مراقبت

واژه «عین» در آیات مورد بحث، یعنی آیات ۳۷ هود، ۴۸ طور و ۱۴ قمر به این معنا می‌باشد. اگر چه در میان برخی از مفسران اختلاف نظر مشاهده می‌گردد که در ادامه به بررسی نظر مفسران خواهیم پرداخت.

بنابراین به نظر می‌رسد معنای واژه «عین» در آیات مورد بحث به همین معنای اخیر می‌باشد.

بررسی واژه «عین» از نظر مفسران شیعه و سنی

واژه «عین» در آیات مختلفی از قرآن کریم با معانی متفاوت به کار گرفته شده است. در برخی موارد نظر مفسران پیرامون معنای این لفظ مشترک دارای اختلافاتی می‌باشد.

عین، حرف هیجدهم از الفبای عربی و بیست و یکم از الفبای فارسی در حساب ابجد بجای عدد هفتاد است. (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۴، ۲۷۹) «عین» در اصل به عضوی دلاله می‌کند که فرد با آن می‌بیند و نظر می‌کند، سپس معانی دیگر از آن مشتق شد. از نظر خلیل، چشم موجب دیدن برای هر صاحب بینایی است. (مصطفوی، ۱۳۶۰: ج ۸،

راغب معتقد است عین به معنای تحت حفاظت و تحت نظر او بودن می‌باشد؛ مانند اینکه گفته شود او حاضر است و می‌بیند و می‌شنود و مانند آیات: فَاتَّكَ بِأَعْيُنِنَا (الطور: ۴۸) و قال: تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا (القمر: ۱۴) وَ اصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا (هود: ۳۷). (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ج ۳، ۵۹۹)

در این تحقیق این واژه در چهار تفسیر از تفاسیر شیعی و اهل سنت شامل تفاسیر: المیزان علامه طباطبایی؛ مجمع‌البیان طبرسی؛ روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم آلوسی؛ التحریر و التنویر ابن عاشور بررسی گردیده است که به شرح ذیل می‌باشد:

۱-۵- آیه ۳۷ سوره هود

«وَ اصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَ وَحِينَا وَ لَا تُخَاطِبُنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُّعْرِضُونَ؛ و (اکنون) در حضور ما و طبق وحی ما، کشتی بساز! و درباره آنها که ستم کردند شفاعت مکن، که (همه) آنها غرق شدنی هستند!» (هود/۳۷)

علامه طباطبایی تفسیر «بِأَعْيُنِنَا» را این‌گونه بیان فرمودند که اگر بپرسی چرا خدای تعالی برای خود، دیدگان بسیاری اثبات کرده و فرموده: به نوح گفتیم که کشتی را در جلو چشم‌های بسیاری که ما داریم بساز، با اینکه خدای تعالی اصلاً چشم ندارد، تا چه رسد به اینکه چشم‌های بسیاری داشته باشد؛ در پاسخ می‌گوئیم کلمه «عین-چشم» در مورد خدای تعالی به معنای مراقبت و کنایه از نظارت است، و استعمال جمع این کلمه یعنی کلمه «أعین» برای فهماندن کثرت مراقبت و شدت آن است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱۰، ۲۲۳)

بنابراین طبق نظر علامه، ذکر کلمه «اعین» این معنا را می‌رساند که منظور این نیست که ما به نوح گفتیم کشتی را در تحت مراقبت ما و طبق فرمان لفظی ما بساز،

بلکه منظور این است که ما به نوح گفتیم کشتی را در تحت مراقبت ما و طبق هدایت عملی ما و راهنمایی ما بسازو منظور از وحی، هدایت عملی می باشد. طبرسی در بیان تفسیر این آیه، تنها به ذکر نظر دیگر مفسران پرداخته است و عقیده خود را بیان نمی کند:

«ابن عباس گفته: یعنی در برابر دید ما، و تأویل آیه این است که با محافظت ما یعنی همان طور که وقتی کسی در دید و تحت نظر دیگری باشد در وقت توجه زیان او را حفظ می کند، و اینکه از این معنی تعبیر به «دید» و «چشم» شده برای تأکید محافظت و دفاع است. برخی گفته اند: مراد از «أعین» در آیه فرشتگانی هستند که موکل بر نوح و دیده بان بر او بودند یعنی در حضور آن فرشتگان که تو را تحت نظر دارند، و اینکه آن فرشتگان را چشم خود دانسته و بخود منسوب داشته است برای تعظیم و بزرگداشت مقام آنها است.» (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۵، ۲۴۱)

«أعین» استعاره از مراقبت و ملاحظه می باشد. صیغه جمع در «بِأَعْيُنِنَا» به معنای مثنی است؛ یعنی بعینینا. اما مراد از «فَأَتَكَ بِأَعْيُنِنَا» کنایه در معنای مجازی است؛ یعنی حفظ از خلل و خطا در ساخت کشتی. (آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۱۱، ۲۵۶)

مراد از آیه این است که ای نوح! راهی برای حفظ در برابر غرق شدن در دریا نیست به جز این که در برابر ما کشتی بسازی و این وجوبی مانند وجوب آیه قبل (غمگین مباش) دارد. (ابن عاشور، بی تا: ج ۶، ۲۴۸)

بنابراین طبق نظر علامه طباطبایی واژه «عین» در این آیه در مورد خدای تعالی به معنای مراقبت و کنایه از نظارت است و جمع آوردن آن نیز کنایه از کثرت مراقبت می باشد. در تفسیر مجمع، مراد از «أعین» در برابر دید ما، یعنی تحت محافظت ما تعبیر شده است و به نظر برخی هم منظور از عین در این آیه فرشتگانی هستند که

کارهای نوح علیه‌السلام را تحت نظر دارند. به نظر آلوسی «عین» در این آیه کنایه و به معنای محفوظ نگه داشتن از خطا در ساخت کشتی می‌باشد. همچنین به نظر ابن‌عاشور نیز مراد «عین» تحت نظارت و مراقبت است. اختلاف اندکی در نظرات مفسران وجود دارد؛ از این رو به نظر می‌رسد منظور از «أعین» در این آیه، همان تحت نظارت و مراقبت خداوند متعال در ساخت کشتی می‌باشد.

۲-۵- آیه ۴۸ سوره طور

وَ اصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ؛ در راه ابلاغ حکم پروردگارت صبر و استقامت کن، چرا که تو در حفاظت کامل ما قرار داری! و هنگامی که برمی‌خیزی پروردگارت را تسبیح و حمد گوی «(طور/۴۸)

«فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا» تو زیر نظر ما هستی، ما تو را می‌بینیم به طوری که هیچ چیزی از حال تو بر ما پوشیده نیست و ما از تو غافل نیستیم. پس اینکه دستور به صبر را با چنین بیانی تعلیل کرده، در حقیقت آن دستور را تاکید و آن خطاب را تشدید می‌کند و اگر خدای تعالی او را از اذیت دشمن حفظ می‌کرد، دیگر امر به صبر آن طور که باید معنا نمی‌داشت (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱۹، ۳۷)

«فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا» مثلی است یعنی تو زیر نظر مایی و هیچ کدام از کارهای تو از ما پوشیده نیست، دلیل این که «عین» را به صورت جمع «اعین» آورده این است که ضمیر، ضمیر جمع است؛ خداوند در جای دیگر فرموده است وَ لَتُصْنَعَنَّ عَلَيَّ عَيْنِي، «تا در برابر دیدگان «علم» من پرورش یابی.» (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۹، ۲۵۷)

از نظر آلوسی مراد از جمله «فَاتَّكَ بِأَعْيُنِنَا» این است که تو در حفظ و حراست مایی، چون کلمه «عین - چشم» به طور مجاز و کنایه در حفظ استعمال می شود. (آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۲۷، ۴۱)

«فَاتَّكَ بِأَعْيُنِنَا» تفریع علت بر معلول است، صبر کن زیرا تحت نظر مایی، ما آنچه که باید ملاقات کنی را می دانیم و از شر آنها تو را حراست می کنیم و انتقام تو را از ایشان می گیریم. باء در «بِأَعْيُنِنَا» باء الصاق مجازی است به این معنا که ما از تو غافل نیستیم. (ابن عاشور، بی تا: ج ۲۷، ۹۳)

از نظر علامه طباطبایی و شیخ طبرسی و ابن آشور «عین» در این آیه به معنای تحت نظر و مراقبت می باشد. اما از نظر آلوسی، عین به معنای حفظ و حفاظت آمده است. بنابراین به نظر می رسد مطابق نظر مفسران، واژه «عین» در این آیه به معنای تحت نظر و مراقبت می باشد.

۳-۵- آیه ۱۴ سوره قمر

«تَجْرَى بِأَعْيُنِنَا جَزَاءً لِمَنْ كَانَ كُفِرًا؛ مرکبی که زیر نظر ما حرکت می کرد! این کیفی بود برای کسانی که (به او) کافر شده بودند!» (قمر/ ۱۴)

از نظر علامه طباطبایی «تَجْرَى بِأَعْيُنِنَا جَزَاءً لِمَنْ كَانَ كُفِرًا» یعنی کشتی مذکور زیر نظر ما بر روی آبی که محیط بر زمین شده بود می چرخید، و ما مراقب و حافظ آن بودیم. بعضی از مفسرین گفته اند: منظور از اینکه کلمه «عین - چشم» را جمع آورده، دیدگان اولیای خدا بوده، می فرماید کشتی زیر نظر ملائکه ای که ایشان را موکل بر آن کشتی کرده بودیم می چرخید. (موسوی همدانی، ۱۳۷۴: ج ۱۹، ۱۱۲)

در تفسیر مجمع‌البیان نظرات بعضی مفسرین بیان گردیده است: از نظر بعضی مفسرین «تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا جَزَاءً لِمَنْ كَانَ كُفِرًا» یعنی به چشم‌ها و دیدگان اولیاء ما و کسانی که از فرشتگان بر ایشان موکّل کردیم و برخی به معنای جاری کردن می‌دانند و بعضی دیگر معتقدند تفسیر آیه این‌گونه است که چشمه‌های آبی که ما آن را جوشانندیم جاری می‌گردد. (جَزَاءً لِمَنْ كَانَ كُفِرًا) یعنی ما نوح علیه‌السلام را نجات دادیم و نجات نوح از غرق شدن، جزای کسانی است که به او کافر شده و رسالت ایشان را انکار کردند. (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۹، ۲۸۶)

اما از نظر شیخ طبرسی معنای آیه چنین است که کشتی بر روی آب با حفظ و نگهداری ما، تحت نظر و دیدگاه ما جاری می‌شود. (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۹، ۲۸۶)

در تفسیر التحریر و التنویر بیان گردیده که عین در اینجا در معنای مجازی خود و به صورت جمع به کار رفته است و به معنای اهتمام و عنایت می‌باشد. علت جمع آمدن عین، تقویت معنا نسبت به حالت مفرد است؛ یعنی دریاها متعلق به ما است و تحت نظر ما قرار دارد. اصل استعمال لفظ «عین» به معنای ناظر به شی است. (ابن عاشور، بی تا: ج ۲۷، ۱۷۹)

در نتیجه از نظر علامه طباطبایی واژه «عین» به همان معنای تحت نظر آمده است؛ گرچه از نظر برخی از مفسرین منظور از این واژه تحت نظارت فرشتگان الهی است که از جانب خداوند مسئول کشتی حضرت نوح علیه‌السلام شده بودند؛ همچنین در تفسیر مجمع به نظر برخی مفسرین «عین» به معنای تحت نظر ملائکه و یا جاری کردن بیان گردیده است، یعنی واژه «عین» را به معنای چشمه می‌دانند. اما آلوسی در این آیه با نظر علامه طباطبایی موافق بوده و این واژه را به معنای حفظ و

نگهداری و تحت نظر تفسیر نموده است و از نظر ابن‌عاشور این واژه در این آیه به معنای مجازی اهتمام و عنایت بیان شده است. بنابراین مفسرین در تفسیر واژه «عین» در آیه ۱۴ سوره قمر با هم اختلاف دارند. به نظر می‌رسد در این آیه نیز این واژه به معنای مراقبت و تحت نظر با سیاق آیات موافقت بیشتری دارد.

در جدول زیر نظر مفسران پیرامون هر یک از چهار آیه مورد بحث آمده است.

آیات / تفاسیر	المیزان	مجمع‌البیان	التحریر والتنویر	روح المعانی
۳۷ هود	تحت نظر و مراقبت خداوند	تحت محافظت و مراقبت خداوند/ تحت نظارت فرشتگان	محفوظ نگه داشتن از ارتکاب خطا	تحت نظارت و مراقبت
۴۸ طور	تحت نظر و مراقبت خداوند	تحت نظر و مراقبت خداوند	تحت نظر و مراقبت خداوند	حفظ و حفاظت
۱۴ قمر	تحت نظر و مراقبت خداوند/ تحت نظارت فرشتگان	تحت نظر ملائکه/ جاری شدن از چشمه	اهتمام و عنایت	تحت نظر و مراقبت خداوند

۶- نتیجه

با بررسی‌های انجام شده پیرامون نظر مفسران در مورد مشترک لفظی «عین» در آیات ۳۷ هود، ۴۸ طور و ۱۴ قمر نتایج زیر بدست آمد:

۱. آیات قرآن به دو دسته محکمت و متشابهات تقسیم می‌شوند. آیات

متشابه خود به دو دسته قابل تقسیم هستند: بعضی از آیات قرآن کریم

دارای تشابه ذاتی هستند؛ علت تشابه آن‌ها معنای وسیع و طولانی کلام

وحی و کوچک بودن زمینه الفاظ انسانی است. برخی دیگر از آیات متشابه دارای تشابه عرضی هستند؛ در طول زمان پدید آمدند. در این نوع تشابه تنها از طریق دفع آن شبهات می‌توان رفع شبه نمود.

۲. واژه «عین» مشترک لفظی است؛ به این معنا که در معانی مختلفی به کار رفته است. گاهی به معنای چشم، گاهی چشمه و یا تحت نظر و مراقبت استعمال می‌شود. اگر استعمال مشترک لفظی بدون هیچ‌گونه قرآینی باشد، سبب اختلال و انحراف در فهم واژه در نتیجه اختلال در فهم آیات می‌گردد.

۳. بررسی تفاسیر مختلف در مطالعات قرآنی و روشن نمودن معانی لغات مشترک لفظی با توجه به قراین و سیاق آیات، موجب آشکارشدن مقصود آیه و فهم مورد تشابه در آن می‌گردد. با تکیه بر این رویکرد، می‌توان به شفاف‌سازی منظور پروردگار متعال در آیات متشابه پرداخت.

۴. جستار حاضر به دنبال آن بود که با واکاوی معانی مختلف لفظ مشترک «عین»، تشابه موجود در آیه را آشکار گرداند. از این‌رو به بررسی این واژه در دو تفسیر شیعی (المیزان و مجمع البیان) و دو تفسیر سنی (التحریر و التنویر و روح المعانی) پرداخت و سرانجام به این دریافت رسید که لفظ «عین»، با توجه به آیه‌ای که در آن به کار رفته است، در معانی متفاوتی به کار رفته است. با این‌که نظر مفسران پیرامون برخی آیات متنوع می‌باشد، اما اغلب ایشان با یکدیگر هم‌عقیده بوده و معنای این واژه را در آیات، ۴۸ طور، ۳۷ هود و ۱۴ قمر به تحت نظر و مراقبت

خداوند می‌دانند؛ گرچه برخی نیز آن را به معنای تحت نظر و مراقبت ملائکه و یا حتی به معنای چشمه هم تفسیر نموده‌اند.

۵. با توجه به این که غالب مفسران در مورد معنای واژه «عین» هم نظر هستند؛ بنابراین اگر این واژه را به معنای کنایه از حفاظت و مراقبت بدانیم، مشکل متشابه بودن آن حل می‌گردد. در نتیجه معنایی که از واژه «عین» در آیات، ۴۸ طور، ۳۷ هود و ۱۴ قمر فهم می‌گردد، تحت نظر و مراقبت خداوند متعال می‌باشد.

فهرست منابع

* قرآن کریم

- ۱- ابن عاشور، محمد بن طاهر، (بی تا)، **التحریر و التنویر**، بی جا.
- ۲- ابن فارس ابن زکریا، ابوالحسن احمد، **معجم مقاییس اللغة**، مکتب الاعلام الاسلامی، قم: ۱۴۰۴ ق.
- ۳- ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق)، **لسان العرب**، ج ۱۵، چاپ سوم، بی نا.
- ۴- آلوسی، سید محمود، (۱۴۱۵ ق)، **روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم**، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ۵- جوهری، اسماعیل بن حماد، (۱۳۷۶ق)، **الاصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة**، انتشارات دار العلم للملایین، چاپ اول، بیروت.
- ۶- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ ق)، **المفردات فی غریب القرآن**، چاپ اول، بیروت: دارالعلم الدار الشامیة دمشق.
- ۷- طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۴۱۷ق)، **المیزان فی تفسیر القرآن**، چاپ پنجم، قم: انتشارات اسلامی جامعہ مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۸- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش)، **تفسیر مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، چاپ سوم، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- ۹- عسکری، حسن بن عبدالله، (۱۴۲۶ق)، **معجم الفروق اللغویه**، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ۱۰- فراهیدی، خلیل بن احمد، **کتاب العین**، چاپ دوم، قم: انتشارات هجرت، ۱۴۱۰ ق.

۱۱- قرشی، سید علی اکبر، (۱۳۷۱ ش)، قاموس قرآن، تهران: دار الکتب الإسلامیة،

چاپ ششم.

۱۲- قمی، علی بن ابراهیم، (۱۳۶۷)، تفسیر القمی؛ ج ۲، قم: دار الکتب.

۱۳- موسوی همدانی، سید محمد باقر، (۱۳۷۴ ش)، ترجمه تفسیر المیزان، چاپ

پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم.

۱۴- المنجد، محمد نوارالدین، (۱۹۹۹م)، الاشتراک اللفظی فی القرآن الکریم بین

النظریه و التطبيق، دارالفکر، بیروت-لبنان.

۱۵- رازی، محمد بن ابوبکر بن عبدالقادر، (۱۴۱۵ق)، مختار الصحاح، بیروت: دار

الکتب العلمیه.

۱۶- رشید رضا، سید محمد، (۱۳۶۲ق)، تفسیر المنار، ج سوم، مصر: دارالمنار.

۱۷- رضا، مهیار، (بی تا)، فرهنگ ابجدی عربی - فارسی، بی جا.

۱۸- عبدالتواب، رمضان، (۱۳۶۷)، مباحثی در فقه اللغه و زبان شناسی عربی،

ترجمه حمیدرضا شیخی، تهران: انتشارات آستان قدس رضوی.

۱۹- معرفت، محمدهادی، (۱۳۷۸)، علوم قرآنی، قم: موسسه فرهنگی تمهید قم.

۲۰- موسوی همدانی، سید محمد باقر، (۱۳۷۴) ترجمه تفسیر المیزان چاپ پنجم،

قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم.

مجلات

۱- احدیان، ناهید، (۱۳۹۰)، «بررسی اشتراک لفظی و معنوی در أسماء و

صفات الهی در آیات و روایات»، مجله آموزش معارف اسلامی، دوره ۲۳، شماره

۳، بهار.

- ۲- اقبالی سبحانی، علیرضا، (۱۳۹۵)، «نگرشی به تقسیم آیات قرآنی به محکم و متشابه و تبیین تأویل متشابه»، مجله فلسفه دین، شماره ۳، پاییز.
- ۳- چراغیوش، حسین، فلاحی اصل، حسین، حسینی باصری، کاظم؛ (۱۳۹۲)، «نقش اشتراک لفظی در پیدایش اختلاف برداشت مجتهدان از آیات قرآنی»، دوفصلنامه علمی پژوهشی کتاب قیم، سال سوم، شماره نهم.
- ۴- حسینی، بی بی زینب، (۱۳۸۷)، «پژوهشی درباره آیات متشابه لفظی قرآن کریم»، مجله مطالعات اسلامی علوم قران و حدیث، شماره پیاپی ۸۱/۳، پاییز و زمستان.
- ۵- شهبازی، محمود، (۱۳۹۴)، «پدیده اشتراک لفظی و چند معنایی در زبان عربی»، مجله ادب عربی، شماره ۲، پاییز و زمستان.